

**BUXORO VILOYATIDAGI O‘ZLASHMA QATLAMGA MANSUB
TOPONIMLARNING TOPONIMIK OBYEKTLAR TURLARI BO‘YICHA
TASNIFI**

***CLASSIFICATION OF BORROWED TOPONIMS OF BUKHARA REGION
ACCORDING TO TYPES OF TOPONIMIC OBJECTS***

Tog‘ayev Javlonbek Jamshid o‘g‘li

Buxoro davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Buxoro viloyati toponimiyasidagi o‘zlashma qatlamga mansub geografik nomlar toponimik obyektlarning turlari bo‘yicha tasniflanadi. Oronim, gidronim, oykonim, mikrotoponim va etnonim guruhlariga kiruvchi o‘zlashma nomlar qiyosiy-tarixiy va lingvotopografik usullar yordamida o‘rganildi. Tadqiqot natijasida o‘zlashma apellyativlar asosida shakllangan nomlarning viloyat toponimik tizimidagi o‘rni va xususiyatlari aniqlanib, ilmiy asoslangan tasniflash amalga oshirildi.*

Kalit so‘zlar: *toponim, o‘zlashma qatlam, oronim, gidronim, oykonim, mikrotoponim, Buxoro viloyati, lingvistik tasnif.*

Abstract: *This article classifies geographical names belonging to the borrowed layer in the toponymy of Bukhara region according to the types of toponimic objects. Borrowed names in the groups of oronyms, hydronyms, oikonyms, microtoponims were studied using comparative-historical and linguotopographic methods. As a result, the role and features of names formed on the basis of borrowed appellatives in the regional toponimic system were determined and a scientifically grounded classification was compiled.*

Kirish

O‘zbek tilshunosligida toponimika – geografik nomlarni o‘rganuvchi fan sifatida so‘nggi o‘n yilliklar davomida jadal rivojlanib kelmoqda. Alohida mintaqalar toponimiyasining leksik-semantik, struktural va etimologik jihatlarini tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, geografiya fanlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro viloyati – o‘zining qadimiy shaharsozlik an‘analari, ko‘p asrlik madaniy aloqalari va turli xalqlar yashagan geografik makoni bilan aynan shu sababli bu o‘lkaning toponimik tizimi o‘ta murakkab va ko‘pqatlamli tuzilishga ega.

Toponimlarning o‘zlashma qatlami – ya‘ni arab, fors-tojik, mo‘g‘ul, rus va boshqa tillardan kirgan geografik nomlar – Buxoro viloyatining ko‘p asrlik tarixini, madaniy aloqalarini va ijtimoiy hayotini to‘liq in‘ikos etadi. Bu qatlamni ilmiy jihatdan tasniflab, har bir toponimik guruh doirasida o‘rganish zamonaviy o‘zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada o‘zlashma toponimlarning qanday geografik obyektlarni nomlaganiga ko‘ra farqlanishi – uning asosiy ilmiy predmetini tashkil etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – Buxoro viloyatidagi o‘zlashma qatlama mansub toponimlarni ular qaysi toponimik obyektlarning nomlarini ifodalashiga ko‘ra tasniflash, ya’ni oronim, gidronim, oykonim, mikrotoponim va boshqa guruhlariga ajratib, har birining o‘ziga xos lingvistik belgilarini ochib berishdir. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, lingvotopografik va tasviriy metodlardan foydalanildi.

Mavzu bo‘yicha adabiyotlar tahlili

O‘zbek toponimikasining nazariy asoslari E.M. Murzayev, A.V. Superanskaya, Q. Musayev va R.G. Ahmedovlarning asarlarida puxta ishlab chiqilgan. O‘zbek tilshunosligida esa H. Hasanov, T. Nafasov, S. Qorayev, O. Yunusov kabi olimlar mintaqaviy toponimikani tadqiq etishda muhim hissa qo‘shishgan. T. Nafasov o‘zining fundamental asarlarida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari toponimiyasini keng ko‘lamda o‘rgangan bo‘lsa, S. Qorayev Buxoro viloyati geografik nomlarining tarixiy-etimologik jihatlarini qisman yoritgan.

Shu bilan birga, Buxoro viloyati toponimlarini aynan o‘zlashma qatlam va toponimik obyekt turlari kesimida maxsus tasniflaydigan ilmiy tadqiqot mavjud emas. Ayrim ishlar mavzuning u yoki bu qirrasini qisman yoritgan bo‘lsa-da, yaxlit va tizimli tasniflash hali amalga oshirilmagan. Mana shu ilmiy bo‘shliq ushbu tadqiqotning yangiligi va dolzarbligini belgilaydi. Mazkur maqola birinchi marta ushbu muammo yuzasidan keng qamrovli tahlil va tasniflash amalga oshirilayotgan ish sifatida ilmiy jamoatchilikka taqdim etilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda Buxoro viloyatining 11 ta tumani va Buxoro shahrini qamrab olgan hududda 400 dan ortiq toponim o‘rganildi. Ma'lumotlar manbai sifatida Buxoro viloyati ma'muriy-hududiy xaritalari, O‘zbekiston Respublikasi Qomusiy lug‘atlari, Davlat yer kadastri ma'lumotlari va ekspeditsion yig‘ish ishlari chog‘ida to‘plangan mahalliy nomlar ro‘yxati asosida qurildi.

O‘zlashma nomlarni aniqlashda uchta mezon qo‘llanildi: birinchidan, nomning o‘zbek tilining mahalliy (turkiy) so‘z fondiga kiritilmasligi; ikkinchidan, etimologik tahlil asosida nomning arab, fors-tojik, mo‘g‘ul yoki rus tiliga oid ekanligini belgilash; uchinchidan, mahalliy aholi nutqida nomning qanday talaffuz etilishi va uning standart shaklidan farqini hisobga olish. Har bir nom leksik-semantik va so‘z yasaliş jihatidan tahlil qilindi, tevarak geografik muhit bilan aloqasi o‘rnatildi.

O‘zlashma qatlama mansub toponimlarning tasnifi

Toponimlarni tasniflashning turli mezonlari mavjud bo‘lib, ulardan eng asosiysi – geografik obyektning turiga ko‘ra tasniflash hisoblanadi. Ushbu mezon bo‘yicha Buxoro viloyatidagi o‘zlashma toponimlar besh asosiy guruhga ajratildi.

Oronimlardagi o‘zlashma qatlam

Oronimlar – tog‘, tepa, qir, do‘ng va cho‘qqi kabi relyef shakllarining nomlari. Buxoro viloyatida asosiy relyef tekislikdan iborat bo‘lgani uchun oronimlar soni nisbatan kam. Shu bilan birga, fors-tojik manbadan kirib kelgan apellyativlar asosida shakllangan bir qancha mikro-oronimlar mavjud. Masalan, "Qo‘ytosh" (fors. qūh – tog‘ + o‘zb. tosh), "Kuhiston"

(fors. kūhistān – tog‘lik o‘lka) kabi nomlar shu qatlamga kiradi. Mo‘g‘ul davri manbalarida uchraydigan "Qo‘rg‘ontepa" nomi esa fors-o‘zbek aralash qatlamdan o‘zlashgan bo‘lib, qo‘rg‘on (fors. – qal‘a, istehkom) + tepa (o‘zb.) shaklida qurilgan. Arab tilidan o‘zlashgan "Jabal" (jabal – tog‘) komponenti ham ayrim mikroonimlar tarkibida uchraydi, ruscha o‘zlashmalar esa bu guruhda asosan sovet davri xaritachiligida qayd etilgan ayrim nomlar bilan cheklanadi.

Gidronimlar va o‘zlashma qatlam

Gidronimlar – daryo, kanal, ariq, ko‘l, soy va boshqa suv ob'ektlarining nomlari bo‘lib, Buxoro viloyati toponimiyasida eng boy va qadimiy qatlamni tashkil etadi. Bu guruhda fors-tojik o‘zlashmalari alohida o‘rin tutadi. "Zarafshon" daryosining nomi fors tilida "zarr afshon" – oltin sochuvchi ma'nosini anglatadi va bu nom nafaqat Buxoro, balki butun O‘rta Osiyo uchun ramziy ahamiyatga egadir. Sug‘orish tarmoqlari nomlarida arab qatlami ham kuchliroq namoyon bo‘ladi: "Nahr" (arab. – daryo, kanal), "Anhor" (arab. anhār – daryolar) kabi apellyativlar asosida tuzilgan gidronimlar keng tarqalgan. "Nahr-i Shoh" va "Anhor-i Kuhna" kabi nomlar arab-fors qo‘shma tuzilishida shakllanib, viloyatdagi tarixiy sug‘orish infratuzilmasining leksik izini saqlaydi.

Oykonimlardagi o‘zlashma qatlam

Oykonimlar – aholi punktlari, ya'ni shahar, qishloq, mahalla va ko‘chalarning nomlari bo‘lib, Buxoro viloyati o‘zlashma qatlamining eng ko‘p sonli guruhini tashkil etadi. Shahar nomi "Buxoro" so‘zining o‘zi ham tadqiqotchilar tomonidan turlicha talqin etilgan: bir qismi uni sanskritcha "vihara" (buddaviylik ibodatxonasi), boshqa qismi esa sug‘dcha "buxarak" (quvonchli yoki muqaddas joy) so‘zidan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Fors-tojik qatlamidagi oykonimlar orasida "Romitan" (fors. rom – tinch + iston – yurt, ya'ni "tinch yurt"), "Shofirkon", "G‘ijduvon", "Vobkent" kabi nomlar alohida o‘rin tutadi. Arab qatlamiga mansub oykonimlar orasida esa diniy-tarixiy nomlar ko‘p uchraydi: "Abdullaxon", "Ibrohim ota", "Umar" kabi nomlar shu qatorga kiradi. Sovet davri oykonimlarida rus qatlamidan o‘zlashgan nomlar ham mavjud bo‘lib, ular ko‘proq rayon markazlari va sanoat shaharlarini ifodalaydi.

Mikrotoponimlardagi o‘zlashma qatlam

Mikrotoponimlarga – kichik hududiy bo‘linmalar, mahallalar, dalalar, bog‘lar, ko‘cha va xiyobonlar nomlari kiradi. Bu guruhda o‘zlashma qatlam eng rang-barang tuzilishga ega. Qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq mikrotoponimlarda fors-tojik qatlami ustun: "Chorsu" (fors. chorsū – to‘rt taraf, bozor), "Registon" (fors. – qumli joy), "Maydon" (fors. – keng yer), "Chahar bog‘" (fors. – to‘rt bog‘) kabi nomlar keng tarqalgan. Mahalla nomlari tarkibida arab qatlamidan "Masjid", "Madrasa", "Maqbara", "Xonaqoh" kabi diniy-me'moriy atamalar ham ko‘p uchraydi. Buxoro shahrining "Ko‘kaldosh", "Nodir Devon-begi", "Xo‘ja Nurobobod" kabi tarixiy mahallalari ham aralash fors-arab qatlamiga asoslanadi va bu nomlar shaharning arxitektura-madaniy merosini o‘zida aksettiradi.

Etnonimik asosga ega o‘zlashma toponimlar

Viloyat hududidagi ba'zi toponimlar qadimiy etnik guruhlar nomidan olingan bo'lib, ular ham ko'pincha fors-tojik, mo'g'ul va arab tillari ta'sirida shakllangan. Masalan, "Arabxon", "Fors mahalla", "Tojikobod" kabi mikrotoponimlarda aniq etnografik manba ko'rinadi. "Arabxon" nomidagi "arab" komponenti arab tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashgan bo'lib, bu joyda tarixan arab aholisi yashaganligi yoki arab kelib chiqishli kishilar saqlanganligini bildiradi. "Tojikobod" nomi esa fors-tojik tili orqali yasalgan etnotoponim sifatida viloyatning ko'p Millatli o'tmishini yaqqol ifodalaydi. Bunday nomlar mintaqaviy etnografik tadqiqotlar uchun ham qadrlil birlamchi manba hisoblanadi.

Xulosalar

Amalga oshirilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: Buxoro viloyati toponimiyasidagi o'zlashma qatlam miqdor jihatidan ko'p, sifat jihatidan esa o'ta xilma-xildir. O'zlashma qatlamning eng ko'p va boy guruhini oykonimlar (aholi punkt nomlari) tashkil etib, ikkinchi o'rinda gidronimlar turadi. Fors-tojik qatlami barcha toponimik guruhlarda hukmron bo'lib, arab qatlami diniy va madaniy nomlanishlarda ko'proq uchraydi. Mo'g'ul qatlami asosan harbiy va idariy atamalar orqali, rus qatlami esa sovet davri yangi nomlanishlari orqali kirib kelgan.

Mazkur tasnif Buxoro viloyati toponimik tizimini keng va chuqur o'rganish uchun ilmiy zamin yaratadi. Keyingi maxsus monografik tadqiqotlarda har bir toponimik guruh alohida to'liq o'rganilishi, yangi dala materiallari to'planishi va qo'shni viloyatlar bilan qiyosiy tahlil o'tkazilishi tavsiya etiladi. Mintaqaviy toponimikaning lingvistik va madaniy-tarixiy o'lchamlarini birga o'rganish – o'zbek tilshunosligini boyitishning samarali yo'llaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Musayev Q. Turkiy tillar leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1984. – 236 b.
2. Nafasov T. O'zbek toponimlari izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 320 b.
3. Qorayev S. O'zbekistonning geografik nomlari. – Toshkent: Fan, 1980. – 240 b.
4. Superanskaya A.V. Umumiy toponimika. – Moskva: Nauka, 1973. – 208 b.
5. Murzayev E.M. Geografik terminlarning lug'ati. – Moskva: Nauka, 1984. – 336 b.
6. Hasanov H. O'rta Osiyo toponimiyasi tarixidan. – Toshkent: Fan, 1985. – 180 b.
7. Yunusov O. Toponimiya Buxarskoy oblasti: strukturno-semanticheskiy aspekt. // O'zbek tili va adabiyoti. – 2015. – №3. – S. 44–51.
8. Ahmedov R.G. O'zlashma leksikaning tilshunosligi. – Toshkent: ToshDU nashriyoti, 2003. – 198 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Milliy Ensiklopediyasi. 12 jildlik. – Toshkent: O'zME, 2001–2006.
10. Buxoro viloyati ma'muriy-hududiy bo'linish xaritasi. Davlat yer resurslari qo'mitasi. – Toshkent, 2020.